

Faktor Perceraian di Mahkamah Syariah Bahagian Mukah, Sarawak dari Tahun 2000 hingga 2010

(Divorce Factor at the Syariah Court in Mukah, Sarawak from Year 2000 to 2010)

ABE SOHPAN ABDUL RAHMAN
ZULIZA MOHD KUSRIN
ANWAR FAKHRI OMAR

ABSTRAK

Kajian ini dibuat bertujuan bagi mengenal pasti faktor-faktor perceraian yang berlaku di Mahkamah Syariah Bahagian Mukah dari tahun 2000 hingga 2010. Sebanyak 356 kes dikaji melibatkan pelbagai jenis perceraian dalam Ordinan Undang-undang Keluarga Islam Sarawak, juga termasuk kes-kes yang dibatalkan dan ditarik balik iaitu sebanyak 44 kes. Kajian ini menggunakan kaedah analisis data daripada fail-fail kes dan borang maklumat aduan Jabatan Agama Islam Mukah. Faktor perceraian berdasarkan demografi plaintif dan defendan. Antara aspek yang dikaji ialah umur perkahwinan, umur suami dan isteri, pendapatan, jumlah anak, latar belakang pendidikan dan alasan perceraian. Data yang diperoleh dianalisis secara kuantitatif dan dinyatakan dalam bentuk kekerapan dan peratusan. Hasil kajian yang diperoleh menunjukkan bahawa pengabaian tanggungjawab antara pasangan merupakan faktor dalaman paling utama berlakunya perceraian di kawasan Mukah, Sarawak selain faktor luaran iaitu perkahwinan di usia muda dan pendapatan keluarga.

Kata kunci: Faktor perceraian; faktor dalaman; faktor luaran; pengabaian tanggungjawab; usia muda; pendapatan keluarga

ABSTRACT

This study is an attempt to identify factors that cause divorce in the Syariah Court of Mukah Division from 2000 to 2010. A total of 356 cases are studied involving various types of divorce as enacted in the Ordinance of Islamic Family Law of Sarawak, also cases that are rejected and withdrawn, namely 44 cases. The study uses the method of data analysis from case files and complaint information forms. Divorce factors based on several demographic plaintiffs and defendants. The aspects studied are period of marriage, age of husband and wife, income, number of children, educational background and reasons of divorce. Data are analyzed quantitatively and presented in the types of frequency and percentage. The result shows that the neglect of responsibility between spouses is the fundamental internal factor of divorce in Mukah, Sarawak, besides external factors, namely marriage at young age and household income.

Keywords: Factor of divorce; internal factor; external factor; neglect of responsibility; young age, house hold income

PENGENALAN

Perkahwinan merupakan suatu jalan suci yang mengikat pasangan manusia yang bergelar Adam dan Hawa dalam mengharungi kehidupan sebagai suami dan isteri. Ia merupakan satu nikmat yang Allah SWT berikan kepada setiap manusia yang ingin menikmati kehidupan bersama dalam alam rumah tangga. Kenikmatan ini hanyalah dapat dirasakan oleh pasangan yang benar-benar memahami konsep perkahwinan dalam ajaran Islam itu sendiri. Antara objektif utama perkahwinan dalam Islam ialah untuk mencapai kedamaian jiwa, ketenteraman dan kasih sayang di antara satu sama lain.

Sekiranya perjalanan perkahwinan itu mengikuti landasan al-Quran dan Sunnah Baginda SAW, nescaya perkahwinan tersebut akan diberkati oleh Allah SWT dan ia bakal melahirkan zuriat yang soleh dan solehah lagi

cemerlang kehidupan di dunia dan akhirat. Namun jika sebaliknya berlaku, perkahwinan yang mereka nikmati akan bertukar kepada kedukaan dan kesedihan akibat ketidaksefahaman dalam berumah tangga. Kesannya menyebabkan suami isteri cuba menyalahkan sesama sendiri dan cuba melepaskan tanggungjawab kepada salah seorang daripada mereka. Oleh yang demikian, sekiranya ia tidak dapat ditangani dengan bijak dan matang, maka dibimbangkan akan berlaku keruntuhan yang boleh menyebabkan kepada perceraian.

Setiap perceraian yang berlaku pasti terdapat puncanya seperti kata pepatah Melayu, "Kalau tiada angin, masakan pokok bergoyang." Oleh yang demikian, artikel ini menerangkan tentang faktor-faktor perceraian yang berlaku di Mukah, Sarawak.

PERNYATAAN MASALAH

Isu perceraian ini sebenarnya bukanlah satu isu yang asing. Ia pernah dikaji sebelum ini, tetapi penyelidik telah membuat satu kajian berdasarkan skop kajian yang hanya menumpukan kepada Mahkamah Rendah Syariah Bahagian Mukah, Sarawak yang mengikut pengetahuan dan penyelidikan pengkaji, kajian isu perceraian di Mahkamah ini (kawasan Mukah dan jajahannya) tidak pernah dikaji oleh mana-mana individu di Malaysia hatta masyarakat peribumi di Mukah, Sarawak secara deskriptif. Kebanyakan pengkaji hanya menyelidiki masalah ini di negeri-negeri yang berada di Semenanjung sahaja, manakala kajian di Sabah dan Sarawak sangat sedikit jumlahnya.

Penyelidik telah mengkaji permasalahan perceraian yang berlaku di kalangan masyarakat Islam di sini. Masyarakat Islam di kawasan Mukah ini terdiri daripada pelbagai suku kaum seperti Melayu Sarawak, Cina, Melanau, Iban dan lain-lain. Penyelidik juga ingin melihat suku kaum yang paling ramai terlibat dengan masalah perceraian di kawasan Mukah.

Selain itu, penyelidik ingin mengenal pasti punca atau faktor utama perceraian yang menjadi konflik di kalangan masyarakat Islam peribumi di sini berbanding di Semenanjung. Sekiranya kadar perceraian itu meningkat dari tahun ke tahun, kemungkinan terdapat masalah utama yang telah berlaku dan perlu ditangani dengan segera.

Pada penelitian awal penyelidik di Mahkamah Rendah Syariah Bahagian Mukah, kes-kes yang berlaku antara tahun 2000 sehingga 2008 masih terdapat di Mahkamah Rendah Syariah Bahagian Sibü. Manakala kes pada tahun 2009 sehingga 2010 terdapat di Mahkamah Rendah Syariah di Mukah. Ini berlaku kerana semua permasalahan perceraian yang berlaku di kawasan Mukah dan jajahannya sebelum ini dijalankan di Mahkamah Rendah Syariah Sibü. Ini disebabkan ketiadaan tempat perbicaraan dan hakim di kawasan Mukah. Oleh yang demikian, hakim yang berada di Mahkamah Sibü dipinjamkan ke Mukah dan Daro. Kebanyakan kes yang terdahulu masih disimpan di sana. Ini menyebabkan penyelidik terpaksa melakukan penyelidikan terhadap dua tempat tersebut iaitu di Mukah dan Sibü.

Dalam kajian ini juga, penyelidik ingin mengkaji jenis-jenis perceraian yang telah berlaku di kalangan masyarakat Mukah dan jajahannya. Timbul beberapa persoalan yang bermain di fikiran penulis, adakah perceraian yang berlaku itu melibatkan perceraian secara taklik ataupun secara fasakh dan sebagainya? Berapakah jumlah peratusan perceraian yang telah terlibat setiap tahun pada setiap jenis perceraian? Adakah perkahwinan muda menjadi punca utama berlaku perceraian ataupun apakah sebabnya?

Menurut Raihanah Hj. Abdullah (2001: 116) mengenai faktor perceraian di Mahkamah Syariah Perlis, beliau mendapati antara punca utama berlaku perceraian adalah kerana tiada persefahaman antara pasangan. Bagaimanapun alasan yang diberikan adalah tidak jelas memandangkan pasangan tersebut sebenarnya mempunyai alasan tersendiri menyebabkan mereka perlu bercerai.

Antara sebab yang dinyatakan oleh Raihanah ialah kerana suami memudaratkan tubuh badan isteri, suami berpoligami, suami tidak membayar nafkah, tidak tinggal bersama, suami melakukan jenayah, suami menghilangkan diri dan juga perbezaan aliran politik.

Menurut kajian seorang ahli antropologi Amerika, Gavin W. Jones yang dibukukan dalam *Divorce in Islamic South East Asia*, kes perceraian di Jawa Barat, Indonesia mencatatkan penurunan ketara pada dekad 1960-an, 1970-an, dan 1980-an setelah berlakunya peningkatan pendapatan isi rumah. Sedangkan sebelum itu, ketika taraf sosioekonomi mereka rendah, kes perceraian di kawasan terbabit begitu tinggi. Dapatan kajian ini menunjukkan bahawa pengukuhan ekonomi keluarga menerusi perolehan pendapatan yang mencukupi menjadi kayu pengukur kesejahteraan sesebuah keluarga, sekali gus menurunkan risiko berlakunya perceraian. Sehubungan dengan itu, perceraian yang berlaku di Mukah mungkin mempunyai perkaitan dengan pendapatan isi keluarga.

Menurut Fisher (Davidson & Moore 1996: 657) pasangan yang menghadapi risiko yang tinggi untuk bercerai ialah mereka yang berada dalam jangka pendek perkahwinan yang mempunyai seorang anak iaitu antara 1-3 tahun perkahwinan. Mereka ini tidak berjaya menghadapi cabaran-cabaran alam perkahwinan dan gagal menyelesaikan soal rumah tangga seperti masalah kewangan, penjagaan dan kesihatan anak-anak. Juga campur tangan ibu-bapa, saudara mara menambahkan lagi kompleksnya cabaran kepada pasangan yang baru berkahwin bagi terus menyesuaikan diri mereka dengan alam perkahwinan.

Menurut Timbalan Ketua Pengarah (Dasar), Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (Jakim), Othman Mustapha, menerusi kajian yang dibuat pada 2008, didapati wujudnya potensi tinggi berlakunya perceraian dalam usia perkahwinan 10 tahun ke bawah. Dalam kajian pada 2007 pula, Jakim mendapati 32.2 peratus perkahwinan untuk tempoh lima tahun pertama mengalami perceraian dan bagi tempoh enam hingga 10 tahun pula mendapati 27.7 peratus bercerai. Ini bererti tempoh 10 tahun pertama adalah paling kritikal kerana 59.9 peratus pasangan berakhir dengan perceraian. Apabila dilihat kepada sorotan kajian lalu, faktor-faktor perceraian yang dinyatakan lebih tertumpu di negeri-negeri yang berada di semenanjung seperti Perlis, Terengganu, Kelantan dan sebagainya. Sebaliknya di Sabah dan Sarawak, kajian berkaitan faktor perceraian di sana langsung tidak ada. Sekiranya ada, mungkin dalam bilangan yang sedikit sahaja.

Justeru itu, penyelidik merasakan kajian tentang faktor-faktor perceraian di kawasan Mukah, Sarawak perlu dibuat dan dilaksanakan. Ini kerana permasalahan yang berlaku mungkin berbeza berbanding di negeri-negeri yang terdapat di Semenanjung. Selain itu, dalam kajian ini, penyelidik akan mengkaji faktor-faktor perceraian berdasarkan latar belakang (demografi) pasangan sama ada dari segi tempoh perkahwinan, pendapatan, aduan-aduan permasalahan dalam rumah tangga dan sebagainya. Bilangan kes dan aduan berkaitan perceraian sentiasa

meningkat di Sarawak. Ini juga merupakan salah satu sebab utama mengapa kajian ini perlu dikaji, oleh itu penyelidik cuba mengenal pasti faktor-faktor perceraian di Mukah, Sarawak bagi menangani dan mengurangkan permasalahan rumah tangga di Sarawak.

PERSOALAN KAJIAN

Antara tanggapan awal kajian penyelidik ialah:

1. Penyelidik menganggap majoriti perceraian yang berlaku adalah dalam kalangan muda mudi kaum Melanau yang berumur kurang daripada 25 tahun berbanding kaum yang lain.
2. Faktor-faktor perceraian yang berlaku di kawasan Mukah dan jajahannya sama sahaja dengan faktor-faktor di tempat yang lain. Antara faktor utama yang penyelidik jangkakan ialah ketidaksefahaman antara pasangan untuk hidup bersama lagi.
3. Masyarakat Islam di sini kurang memahami konsep perkahwinan dan perceraian yang sebenar. Adakah ini disebabkan kerana kejahilan dalam agama atau lemah dalam mendapat maklumat berkaitan dengannya. Penyelidik menganggap apabila berlaku ketinggian peratusan dalam perceraian, ini menunjukkan mereka kurang memahami konsep perkahwinan.
4. Tanggapan penyelidik terhadap perceraian secara talak merupakan jumlah perceraian yang tertinggi di kawasan Mukah.
5. Setakat mana kebenaran yang dinyatakan oleh pihak tertentu yang mengatakan perceraian berlaku disebabkan kerana kahwin muda atau cepat di kalangan pasangan di Sarawak.

OBJEKTIF KAJIAN

Antara objektif kajian ini adalah untuk:

1. Mengkaji jenis-jenis perceraian mengikut perspektif syarak dan Ordinan Undang-undang Keluarga Islam Sarawak.
2. Mengkaji kes-kes perceraian di Mahkamah Rendah Syariah Bahagian Mukah dan latar belakang pihak-pihak yang terlibat.
3. Mengetahui pasti faktor-faktor berlaku perceraian di Mahkamah Rendah Syariah Bahagian Mukah.
4. Mengemukakan pandangan dan saranan yang boleh diambil bagi mengatasi masalah dan penambahbaikan pentadbiran.

TEORI-TEORI MASALAH KELUARGA

Coleman dan Cressey (1993) membincangkan tiga pendekatan atau teori berkaitan masalah keluarga iaitu:

TEORI PERANAN (*FUNCTIONALIST*)

Daripada perspektif teori peranan, keluarga bermasalah berpunca daripada ketidakstabilan di dalam institusi keluarga akibat perubahan sosial. Perubahan sosial berlaku apabila sumber ekonomi masyarakat yang mengamalkan sistem pertanian berubah kepada perindustrian. Perubahan ini menyebabkan bentuk keluarga *extended* berpecah dan terbentuknya sistem keluarga *nuclear*. Dalam proses melaksanakan aktiviti perindustrian, institusi keluarga didapati gagal memberi didikan dan penjagaan anak-anak dengan sempurna.

Teori ini menerangkan juga (G.E Dickinson dan M.R. Leming, 1995: 485) bahawa integrasi sosial adalah sebahagian daripada peraturan perlu dalam unsur-unsur kehidupan. Setiap seorang adalah bahagian daripada kumpulan yang mempunyai peraturan tertentu tentang perlakuan kumpulan berkenaan.

TEORI KONFLIK

Teori konflik pula mentakrifkan keluarga bermasalah berpunca daripada konflik atau pergeseran nilai dan tingkah laku ahli keluarga. Teori ini menerangkan bahawa masyarakat tidak stabil dan ahli kumpulan bertanding untuk punca dan khidmat yang berkurangan. Sebagai contoh adanya ketegangan antara masyarakat kelas rendah atau golongan miskin dengan golongan kelas tinggi. Golongan miskin tidak mendapat peluang yang sama untuk belajar boleh menjadi punca konflik. Penderaan yang berlaku adalah akibat keadaan keluarga yang tidak stabil. Kewangan yang tidak mencukupi boleh memberi kesan negatif (konflik) dalam perhubungan keluarga. Mengikut Nijole V Benokraitis (1995:32), teori ini menerangkan berbagai kesengsaraan keluarga adalah akibat daripada masalah sosial yang berleluasa.

Daripada sumber (G.E: Dickinson dan M.R. Leming, 1995: 485) teori ini mencadangkan bahawa perbezaan kuasa adalah punca berlakunya kekerasan. Keluarga yang tidak membahagikan kuasa secara sama rata, contohnya keluarga didominasi oleh kaum lelaki mempunyai risiko yang tinggi untuk berlakunya kekerasan dalam rumah tangga.

TEORI PSIKOLOGI SOSIAL

Teori ini mendapati adanya kaitan antara kegagalan ibu bapa mendidik anak dengan masalah mental dan perlakuan juvana. Masalah keluarga berpunca daripada sikap ibu bapa yang mengabaikan dan membezakan anak-anak mereka serta mendidik dengan menggunakan cara kekerasan seperti memukul dan merotan anak-anak mereka.

Peristiwa trauma yang dialami di zaman kanak-kanak didapati boleh memberi kesan buruk dalam kehidupan di zaman dewasa kelak. Pendidikan keluarga sama ada positif atau negatif tidak dinafikan akan mempengaruhi konsep

diri seseorang. Konsep ini dijadikan panduan semasa bertindak balas sehingga mempengaruhi tingkah laku.

Contohnya, jika berlaku konflik dan pergeseran dalam proses pendidikan keluarga, maka ia akan menimbulkan kesan negatif seperti perhubungan tidak harmoni sesama ahli keluarga. G.E. Dickinson dan M.R. Leming (1995: 485) juga membincangkan teori ini dan menjelaskan perlakuan seseorang diasaskan kepada imej yang diharapkan olehnya bukan daripada keadaan nyata yang sebenar. Individu membina apakah dirinya yang sebenar dan bertindak mengikut imej yang dibina itu. Seorang wanita misalnya percaya boleh dipukul jika perlakuannya tidak mencapai seperti yang diharapkan oleh suaminya.

FAKTOR PERCERAIAN BERDASARKAN TINJAUAN LITERATUR

Dalam kajian yang dilakukan oleh Strange di negeri Terengganu, beliau mendapati bahawa kadar perceraian yang tinggi di negeri-negeri seperti Terengganu, Kelantan dan Kedah adalah kerana negeri-negeri tersebut dianggap sebagai kurang moden dan penduduknya terdiri daripada masyarakat tradisional.

Pandangan ini juga dipersetujui oleh Raybeck apabila beliau menyatakan terdapat hubung kait antara kadar perceraian dan pemodenan. Beliau menyebut “... *Modernization should reduce the (Malaya) divorce rate rather than increase it*”. Hipotesis Raybeck ini dibuktikan apabila kadar perceraian semakin berkurangan terutamanya bagi negeri-negeri yang terlibat dengan pembangunan industri dan pemodenan.

Beliau berpandangan sedemikian dengan mengambil kira faktor-faktor seperti pendidikan dan juga ekonomi. Walaupun hipotesis ini benar, terutama di kalangan masyarakat Melayu, namun perindustrian dan pemodenan telah membawa kepada kadar perceraian yang tinggi dari tahun ke tahun bagi negara-negara seperti Amerika dan Britain.

Bagaimanapun pandangan ini nampaknya tidak dipersetujui oleh Azizah Kassim (1984: 98) apabila beliau mengatakan bahawa “*urbanization and industrialization need not necessarily lead to an increase in marital breakdown*”. Bagi beliau perceraian juga kerap berlaku di kalangan masyarakat tani. Oleh yang demikian, menurut kajian Swift, Strange dan Jones menunjukkan bahawa kadar perceraian yang tinggi di sekitar tahun 1950-an dan 60-an di negeri-negeri yang dinyatakan sebelum ini adalah kerana perkahwinan yang awal pada umur yang dianggap belum matang untuk menghadapi alam perkahwinan.

Masyarakat pada ketika itu beranggapan bahawa seorang gadis Melayu perlu berkahwin awal atau mereka akan mendapat gelaran sebagai anak dara tua atau anak dara tidak laku (Jones 1994: 116). Umur perkahwinan yang awal bagi anak gadis pada tahun 1940an-1960an adalah 16 atau 17 tahun. Umur tersebut bagaimanapun, meningkat ke 20 tahun ke atas dari tahun 1970an-1990an. Peningkatan umur perkahwinan bagi anak gadis ini telah membawa kepada penurunan kadar perceraian (Jones 1994: 123).

Kadar ini semakin berkurangan di kalangan masyarakat Melayu di Pantai Timur Semenanjung Malaysia. Bagaimanapun kajian Jones menunjukkan bahawa di sekitar tahun-tahun 1980an, selain Kelantan, Wilayah Persekutuan juga mencatatkan kadar perceraian yang tinggi. Walaupun kadar perceraian tersebut semakin berkurangan berbanding dengan tahun-tahun 1940an-1960an, tetapi kadar perceraian di Wilayah Persekutuan telah meningkat dari tahun ke tahun, mengatasi negeri-negeri lain di Malaysia terutamanya di pertengahan tahun 1980an sehingga sekarang.

Walaupun pada umumnya faktor perceraian hampir sama dengan negeri-negeri lain, tetapi kadar perceraian dan faktor-faktor utama yang berlaku adalah berbeza bagi setiap negeri. Alasan-alasan yang dibuat sebenarnya tidak banyak berbeza dengan kajian yang dijalankan oleh pihak Jabatan Agama Islam Wilayah Persekutuan di mana terdapat lebih kurang 84 sebab-sebab yang dianggap penting berlakunya perceraian (Sulaiman 1995: 203-210). Statistik perceraian di negara ini ternyata tidak banyak berubah pada era 1990-an hingga dekad ini. Satu kajian ilmiah pernah dibuat pada dekad 1990-an untuk melihat sejauh mana benarnya faktor kedudukan kewangan keluarga menjadi punca perceraian di Malaysia. Kajian terbabit dibuat oleh lima orang penyelidik dari Universiti Teknologi Mara (UiTM) Cawangan Kelantan.

Kajian itu lebih memberikan fokus kepada pasangan Melayu. Kajian turut melihat sama ada faktor pendapatan tetap dan pendapatan tidak tetap memberikan kesan kepada punca sesuatu perceraian. Skop kajian berkenaan tertumpu kepada perceraian pasangan Melayu di seluruh jajahan di Kelantan bagi tempoh enam tahun, iaitu dari 1993 hingga 1998. Hasil kajian itu mendapati bahawa faktor pendapatan memang mempunyai hubungan rapat dengan kadar perceraian. Pengkaji menemui fakta bahawa golongan berpendapatan rendah paling banyak terlibat dalam perceraian. Kajian tersebut sengaja memilih Kelantan kerana dua faktor; pertama, Kelantan antara negeri paling tinggi kadar perceraian di negara ini; kedua, Kelantan ialah negeri paling banyak didiami orang Melayu (Masnah 2002).

Menurut Timbalan Pengerusi Jawatankuasa Agama dan Penerangan negeri Terengganu, Muhammad Ramli Nuh, beliau mendedahkan bahawa perkara yang membimbangkan sekarang ialah setiap tiga daripada 10 perkahwinan di negeri ini berakhir dengan perceraian. Beliau menambah, perpisahan kini menjadi satu trend yang sangat ketara di kalangan pasangan yang berusia di antara 25 hingga 30 tahun. Perkara yang mengejutkan ialah apabila beliau mendapati, pasangan yang telah berkahwin di bawah lima tahun dan kini berada di ambang perceraian menyatakan bahawa perlakuan seks yang rutin dan bau badan yang keterlaluan adalah punca utama mereka bercerai.

Malah beliau juga terkejut apabila dimaklumkan oleh para kaunselor nikah kahwin, terdapat juga suami-isteri yang mengadu mereka sudah jemu melihat cara pasangan mereka mengenakan baju tidur yang tidak

memberangsangkan malah pada kebanyakan masa hanya mengenakan kain sarung dan kemeja t sehingga menjemukan sehingga membawa kepada hilangnya keghairahan untuk mengadakan hubungan kelamin. Menurut beliau lagi, terdapat satu kes, pasangan berkenaan bercerai hanya kerana salah seorang daripadanya mempunyai bau badan seperti keropok ikan (Berita Harian t.th).

Datuk Dr. Mashitah Ibrahim dalam Utusan Malaysia bertarikh 3 Mac 2010 juga turut mengakui bahawa punca bagi setiap penceraian yang berlaku ialah tiada persefahaman dalam menguruskan rumah tangga, suami atau isteri terbabit dengan hubungan orang ketiga dan poligami. Katanya lagi, wujudnya campur tangan keluarga secara berlebihan dan tekanan bebanan kerja sehingga masa untuk bersama keluarga diabaikan turut menyumbang kepada pertambahan kes penceraian.

Perkahwinan awal di kalangan pasangan muda merupakan salah satu daripada faktor yang menyebabkan kadar penceraian pasangan Islam di Sarawak meningkat. Menurut Pembantu Menteri di Pejabat Ketua Menteri (Hal Ehwal Islam) Datuk Daud Abdul Rahman, "Kadar penceraian di kalangan pasangan Islam di bandar besar seperti Kuching, Miri, Sibul dan Bintulu meningkat dengan banyak. Jumlah pasangan Islam yang berkahwin meningkat setiap tahun. Malangnya, jumlah penceraian juga meningkat. Faktor utama yang menyumbang kepada penceraian di negeri ini ialah pasangan berkahwin terlalu awal dan terlalu cepat." (Bernama t.th). Faktor ini juga mungkin menjadi faktor utama penceraian di Bahagian Mukah.

Penggunaan Facebook juga dikatakan punca beberapa kes penceraian di negeri ini. Menurut Peguam syarie daripada Jabatan Bantuan Guaman Kuching Mohd Zamri Abdul Hazis, terdapat dua kes di Bintulu dan satu kes di Kuching berlaku penceraian disebabkan laman sosial yang terkenal iaitu Facebook. Menurut beliau lagi, perbuatan mendedahkan hal berkaitan rumah tangga di laman sosial seperti Facebook bukan sahaja memalukan pihak lain (suami atau isteri) tetapi mampu meruntuhkan perkahwinan.

Menurut Timbalan Ketua Pengarah (Dasar), Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (Jakim), Othman Mustapha, kajian yang dibuat pada 2008, mendapati wujudnya potensi tinggi berlaku penceraian dalam usia perkahwinan 10 tahun ke bawah. Dalam kajian pada 2007 pula, Jakim mendapati 32.2 peratus perkahwinan untuk tempoh lima tahun pertama mengalami penceraian dan bagi tempoh enam hingga 10 tahun pula mendapati 27.7 peratus bercerai. Ini bererti tempoh 10 tahun pertama adalah paling kritikal kerana 59.9 peratus pasangan berakhir dengan penceraian.

Berdasarkan rekod 2009, 135,136 perkahwinan didaftarkan manakala 27,116 kes penceraian pula direkodkan. Di negara kita, Kementerian Pembangunan Wanita, Keluarga dan Masyarakat (KPWKM) diwujudkan bagi menjaga kebajikan wanita supaya tidak teraniaya, tertindas, ketinggalan dan seumpamanya (Harian Metro 2010).

Apabila wanita sudah bekerja dan berpendapatan sendiri, mereka tidak lagi mempunyai masalah untuk bercerai, hasilnya berdasarkan kajian, trend penceraian bagi tempoh 1998-2002 menunjukkan hampir 70 peratus kes penceraian di Kelantan, Johor dan Terengganu dipohon oleh wanita (isteri). Di beberapa negeri lain pula menyaksikan lebih 50 peratus wanita sebagai plaintif dalam kes penceraian. Ini jelas menunjukkan bahawa kebanyakan pasangan yang menghadapi masalah penceraian adalah kaum wanita.

Terdapat satu kajian yang ditulis oleh Nur Juwariyah Binti Mohammed pada tahun 2011 pelajar siswazah Fakulti Pendidikan UTM yang bertajuk "Fasakh di dalam Enakmen Undang-undang Pentadbiran Keluarga Islam (Negeri Terengganu) Tahun 1985. Kajian di Mahkamah Tinggi Syariah Terengganu". Kajian tersebut menganalisis kes-kes fasakh di Mahkamah Tinggi Syariah Terengganu dari tahun 2000 hingga 2009 serta mengkaji faktor-faktor berlakunya fasakh di kalangan masyarakat Islam di Terengganu. Kajian yang dibuat itu lebih kepada mengenal pasti faktor-faktor berlaku fasakh di kalangan masyarakat Islam di Terengganu. Faktor utama kepada berlakunya kes fasakh adalah disebabkan penglibatan penggunaan dadah dan juga berlaku poligami yang tidak direstui.

Satu lagi kajian ditulis oleh Masnah Mohd Zain, Mohd Zaki Zakaria, Norhayati Samba Mohamed, Roslina Salwani Shukri dan Wan Murshida Wan Hashim pada tahun 2002 penyelidik dari UiTM, Kelantan yang bertajuk "Kesan Pendapatan ke atas Kadar Penceraian Di Kalangan Masyarakat Melayu di Kelantan". Kajian tersebut dilakukan bagi mengkaji kesan pendapatan ke atas kadar penceraian di kalangan masyarakat Melayu di negeri Kelantan. Objektif utamanya ialah untuk melihat sejauh mana kesan pendapatan ke atas kadar penceraian. Sebanyak 20 sampel kes di sembilan jajahan di Kelantan telah diambil dan dianalisis. Daripada keputusan yang diperolehi, mereka mendapati terdapat hubungan yang ketara di antara pendapatan dan kadar penceraian. Berdasarkan kajian, didapati mereka yang berpendapatan rendah merupakan golongan yang teramai terlibat dengan penceraian. Oleh itu pendapatan merupakan salah satu faktor penting dalam mempengaruhi kadar penceraian.

Satu lagi kajian dijalankan oleh Adeline Tan Siew Khiem pada tahun 1999, bertajuk "Perkahwinan dan Penceraian dalam Masyarakat Dusun di Daerah Tuaran, Sabah". Kajian tersebut juga membicarakan faktor-faktor utama yang mempengaruhi penceraian dalam masyarakat Dusun. Dalam kajian itu, penulis juga membicarakan tentang peranan pihak Mahkamah Anak Negeri (MAN) dalam menguruskan perkahwinan dan penceraian dalam masyarakat Dusun melalui penguatkuasaan Undang-undang Adat.

Berdasarkan kajian tersebut, penulis mendapati bahawa antara faktor utama yang mempengaruhi kestabilan perkahwinan ialah campur tangan ibu mentua, kestabilan personaliti suami/isteri dan pendidikan mereka. Selain itu, kajian itu juga mendapati bahawa perubahan

sosial terutamanya peningkatan sebanyak sedikit telah mengubah tanggapan masyarakat Dusun Tuaran tentang institusi-institusi perkahwinan dan perceraian. Walau bagaimanapun, hasil kajian yang dibuat itu membicarakan berkaitan faktor-faktor utama yang mempengaruhi perceraian, tetapi fokusnya hanya tertumpu kepada masyarakat Dusun Tuaran di Sabah.

Satu lagi kajian ilmiah ditulis oleh Ezaddin Mohamed, Hashim Bohari, Osman Ali dan Md. Amin Sharif dari Fakulti Perubatan UKM pada tahun 1989 yang bertajuk “Perceraian di Kalangan Keluarga Islam di Malaysia: Satu Kajian Awal”. Kajian tersebut telah dijalankan bagi tujuan mengenal pasti kadar dan pola perceraian di Malaysia sepanjang 10 tahun lalu di samping mengetahui sebab-sebab perceraian yang berlaku. Dapatan kajian yang dibuat menunjukkan tiga negeri tertinggi bilangan perkahwinan adalah Johor, Perak dan Kelantan. Bilangan perceraian tertinggi terdapat di Kelantan, Sabah dan Selangor. Manakala kadar perceraian tertinggi adalah di Perlis, diikuti oleh Pulau Pinang dan Terengganu.

Terdapat peningkatan kadar perceraian di Perlis, Pulau Pinang dan Perak tetapi di Kedah, Kelantan, Terengganu dan Wilayah Persekutuan terdapat penurunan kadar perceraian. Negeri lain, kadar perceraian adalah stabil. Majoriti perceraian berlaku di rumah (74.9%) dan sebab utama perceraian adalah bersangkut paut dengan kekurangan pengetahuan agama mengenai peranan ahli keluarga dan status sosioekonomi yang rendah. Hasil penelitian penulis, kajian yang dibuat hanya tertumpu di beberapa buah negeri sahaja seperti Perlis, Pulau Pinang, Kelantan, Johor, Wilayah Persekutuan, Sabah, Perak, Kedah dan Selangor sahaja.

Puan Sabariah Binti Baharum (1989) pula dalam tesis beliau yang bertajuk “Masalah Perceraian di Kalangan Masyarakat Islam di Sabah: Satu Kajian di Daerah Tawau”, membincangkan tentang perceraian yang berlaku di kalangan masyarakat Islam di Daerah Tawau, Sabah. Antara aspek yang dikaji ialah bahawa penulis ingin mencari punca perceraian, kadar dan bilangan perceraian yang berlaku di mahkamah. Selain itu, kesan-kesan daripada perceraian serta langkah bagi mengatasi masalah perceraian masyarakat Islam di Tawau, Sabah. Penulis melihat kajian ini lebih memfokuskan kepada permasalahan cerai yang berlaku di salah satu daerah di Sabah. Antara permasalahan yang berlaku ialah pengabaian tanggungjawab dan suami meninggalkan isteri tanpa berita. Permasalahan dan kadar perceraian ini mungkin berbeza berbanding tempat lain.

Terdapat satu kajian mengenai salah satu daerah di Negeri Kedah yang ditulis oleh Zurina Abd. Hamid pada tahun 1988 yang bertajuk “Perceraian Satu Kajian Mengenai Sebab-sebab Berlakunya di Daerah Kuala Muda Kedah”. Kajian tersebut dijalankan bagi mencari sebab-sebab berlakunya perceraian bagi pasangan suami isteri di daerah Kuala Muda. Selain itu, kajian ini menyatakan latar belakang tempat kajian dan kadar perceraian yang berlaku di kawasan sana. Antara sebab perceraian adalah disebabkan faktor pendapatan keluarga yang membawa kepada pengabaian nafkah oleh

suami. Selain itu kerana campur tangan pihak ketiga. Menurut penelitian penulis, kajian ini bersifat kajian lapangan di salah satu daerah di Kedah.

Selain itu, kajian yang ditulis oleh Lili Rasjidi pada tahun 1986, yang bertajuk “Masalah Perceraian: Satu kajian kes Kabupaten Indramayu, Jawa Barat, Indonesia”, membincangkan tentang kajian kes di Kabupaten Indramayu, Jawa Barat, Indonesia. Dalam kajian ini, ia membincangkan tentang faktor-faktor perceraian di Kabupaten, persepsi mereka tentang perkahwinan dan perceraian. Hasil kajian yang dibuat, faktor perceraian yang berlaku disebabkan kepada kedua-dua faktor sama ada faktor dalaman atau luaran.

Menurut pengkaji lagi, perceraian yang berlaku ini mempunyai kaitan yang rapat dengan faktor sosioekonomi, kekeluargaan, agama dan sebagainya. Pengkaji telah menggunakan satu teori yang bernama Teori Hildred Geertz yang mana beliau mengaitkan sesuatu perceraian itu berlaku disebabkan faktor luaran. Beliau memilih tempat ini disebabkan angka perceraian yang tinggi berlaku di Kabupaten.

Berdasarkan kajian-kajian lalu, ia sangat membantu penyelidik bagi mengetahui penyataan masalah, objektif, persoalan kajian, metodologi, teori dan sebagainya. Kajian-kajian yang telah diperoleh hanya melibatkan faktor-faktor perceraian di negeri-negeri di Semenanjung. Oleh yang demikian, penyelidik merasakan kajian di Mukah perlu dilakukan.

METODOLOGI KAJIAN

Kajian yang dibuat penyelidik adalah kajian kepustakaan yang mana penyelidik menggunakan dua metode kajian. Metode pertama ialah pengumpulan data dan yang kedua ialah menganalisis data berdasarkan kes-kes di Mahkamah mengikut Ordinan Undang-undang Keluarga Islam yang berbentuk fakta dan statistik, kajian-kajian lepas serta merujuk kepada akta dan statut yang terdapat di perpustakaan dan Jabatan Kehakiman. Penyelidik meletakkan kajian pelaksanaan ini hanya di Mahkamah Syariah Bahagian Mukah, Sarawak.

Dalam kajian ini, penyelidik juga menggunakan kaedah lain iaitu kaedah kajian lapangan di mahkamah. Metodologi yang digunakan untuk mendapatkan dan menganalisis data adalah seperti berikut:

TEKNIK PENGUMPULAN DATA

Instrumen yang digunakan untuk mengumpul data ialah:

1. Kajian Kepustakaan

Data-data kajian ini diperoleh daripada sistem pemfailan, kertas kerja, laporan bertulis, akta dan undang-undang, laman sesawang dan sumber-sumber lain yang berkaitan dengan penyelidikan ini.

2. Kajian Lapangan

Kajian lapangan ini menggunakan dua teknik untuk mengumpulkan maklumat dan data ialah:

a. Temu bual

Antara responden yang telah ditemu bual ialah pengamal undang-undang seperti hakim, pendaftar dan pembuat dasar. Temu bual ini dilakukan terhadap mereka yang terlibat secara langsung dan tidak langsung dalam penghakiman atau pengurusan kes masalah perceraian seperti peguam, pegawai pendaftar atau hakim-hakim dalam Mahkamah Rendah Syariah Bahagian Mukah. Ini dilakukan untuk mendapatkan maklumat terperinci dan data yang tepat berkaitan kajian.

b. Pemerhatian

Teknik pemerhatian ini dilakukan oleh seorang penyelidik untuk memerhati pelbagai kes perceraian dalam mahkamah yang sedang diselidikinya serta melakukan pemerhatian kepada dokumen-dokumen kes yang lalu. Penyelidik akan melakukan pemerhatian ini melalui aspek "pemerhatian tanpa penyertaan dan tanpa kawalan", ia digunakan bagi mendapatkan maklumat serta gambaran umum berkaitan prosedur perceraian dan sebagainya.

PENGOLAHAN DATA

Apabila data-data telah dikumpulkan untuk keperluan penyelidikan ini, berikutnya akan dilakukan pengolahan dan penyimpulan data dengan menggunakan beberapa kaedah analisa, iaitu:

1. Kaedah Induktif

Data yang terkumpul akan dianalisis menggunakan kaedah induktif dalam kajian ini. Hujah-hujah akan dikemukakan tentang sesuatu perkara secara ringkas atau terperinci, kemudian dikeluarkan satu kesimpulan baru yang bersifat menyeluruh. Dengan kata lain, penganalisan data-data yang bersifat khusus kepada sesuatu kenyataan yang bersifat umum.

2. Kaedah Deduktif

Dalam kajian ini, satu kesimpulan yang bersifat khusus akan diperoleh daripada kesimpulan atau kenyataan yang bersifat umum. Kaedah deduktif akan digunakan semasa menganalisis ayat al-Quran atau hadis tentang sesuatu perkara yang dirujuk bersifat umum tetapi perlu diperincikan.

DAPATAN KAJIAN

1. Latar Belakang Responden

Taburan Jantina Responden Mengikut Kategori Aduan

JADUAL 1. Jantina Pengadu (2000-2010)

TAHUN	Lelaki	Perempuan	Jumlah Kes
2000	2	8	10
2001	7	9	16
2002	6	8	14
2003	2	7	9
2004	3	8	11
2005	9	8	17
2006	14	31	45
2007	21	27	48
2008	13	41	54
2009	15	33	48
2010	24	60	84
Jumlah	116	240	356
Peratus	32.58 %	67.42 %	100 %

Sumber: Borang maklumat kes

JADUAL 2. Jantina Kena Adu (2000-2010)

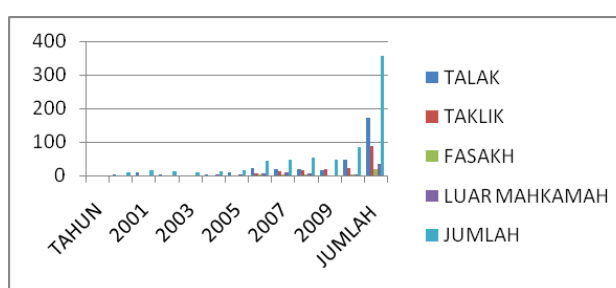
TAHUN	Lelaki	Perempuan	Jumlah Kes
2000	8	2	10
2001	9	7	16
2002	8	6	14
2003	7	2	9
2004	8	3	11
2005	8	9	17
2006	31	14	45
2007	27	21	48
2008	41	13	54
2009	33	15	48
2010	60	24	84
Jumlah	240	116	356
Peratus	67.42 %	32.58 %	100 %

Sumber: Borang maklumat kes

Dari jumlah 356 kes atau responden dari tahun 2000 sehingga 2010, seramai 116 orang atau 32.58% adalah terdiri dari pengadu lelaki dan 240 (67.42%) orang terdiri dari kalangan wanita (Jadual 1) dan sebaliknya mereka yang kena adu adalah terdiri dari 240 bagi lelaki (67.42%) dan perempuan yang kena adu hanyalah seramai 116 orang atau 32.58%.

Jelas di sini membuktikan bahawa kaum hawa merupakan jumlah yang paling ramai menjadi pengadu. Kenyataan ini telah menguatkan lagi bukti dan hujah bahawa kaum perempuan atau wanita merasakan lebih tertekan apabila berlakunya pergolakan dan permasalahan dalam rumah tangga. Dengan demikian mereka cuba membuat aduan dengan harapan mendapat

Pembelaan terhadap penganiayaan yang telah dilakukan. Kenyataan yang dibuat ini jelas menunjukkan bahawa terdapat kecenderungan yang tinggi berlakunya pengabaian tanggungjawab di kalangan para suami memandangkan jumlah mereka yang diadu adalah 240 orang atau 68%.

Sumber: Fail kes Mahkamah Syariah Mukah

RAJAH 1. Statistik Perceraian yang Berlaku di Mahkamah Syariah Bahagian Mukah dari Tahun 2000 sehingga 2010

JADUAL 3. Status Kaum bagi Pengadu dari tahun 2000 hingga 2010

Kaum	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Jumlah	Peratus
Melanau	10	15	12	8	9	16	37	42	45	38	62	294	82.6
Melayu	0	0	0	0	1	1	3	3	2	3	4	17	4.8
Cina	0	1	1	0	0	0	2	1	0	0	0	5	1.4
Iban	0	0	1	0	0	0	0	1	1	0	1	4	1.1
Dayak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0.3
Lain-lain	0	0	0	1	0	0	1	0	0	1	0	3	0.8
Tidak dinyatakan	0	0	0	0	1	0	2	1	6	6	6	22	6.2
Jumlah	10	16	14	9	11	17	45	48	54	48	84	356	100.0

Lain-lain: 2003 – Bidayuh, 2006 – India, 2009 - Bugis

JADUAL 4. Status Kaum bagi yang kena Adu dari tahun 2000 hingga 2010

Kaum	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Jumlah	Peratus
Melanau	9	15	8	8	9	12	35	36	35	33	64	264	74
Melayu	1	0	5	0	0	2	3	9	10	3	9	42	12
Cina	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	3	5	1
Iban	0	0	0	0	0	0	4	2	2	5	2	15	4
Dayak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Lain-lain	1	0	0	1	1	0	1	0	0	1	0	5	1
Tidak dinyatakan	0	0	1	0	1	3	2	1	6	6	6	26	7
Jumlah	10	16	14	9	11	17	45	48	54	48	84	356	100

Lain-lain: 2000 – Indon, 2003-Penan, 2004- Bidayuh, 2006-Jawa, 2009-Bugis

Jadual 3 dan 4 menunjukkan status kaum yang bercerai bagi pengadu dan yang kena adu dari tahun 2000 hingga 2010. Berdasarkan dapatan kajian tersebut, data jelas menunjukkan bahawa kebanyakan perceraian yang berlaku di kawasan Mukah adalah melibatkan kaum Melanau seramai 294 orang atau 82.6% bagi pengadu (Lihat Jadual 3). Ini kerana majoriti masyarakat muslim di kawasan Mukah dan jajahannya adalah berbangsa Melanau. Selain itu, pengadu yang berbangsa Melayu adalah seramai 17 orang atau 4.8% sahaja. Manakala masyarakat Islam yang lain juga seperti bangsa Cina, Iban, Dayak dan lain-lain sebanyak 3.6% sahaja atau 8 orang sahaja. Lain-lain bangsa antaranya ialah Bidayuh, India dan Bugis. Walaupun kadar mereka sedikit, tetapi ia tetap menunjukkan kepada berlaku perceraian tersebut serta memberi kesan kepada kadar perceraian di kawasan Mukah.

Apabila dilihat kepada Jadual 4, tren yang sama iaitu mereka yang berbangsa Melanau adalah majoriti bagi mereka yang kena adu di kawasan Mukah iaitu sebanyak 74 % atau 264 orang. Kaum yang kedua paling ramai ialah kaum Melayu iaitu seramai 42 orang atau 12%. Manakala cina, Iban dan lain-lain sebanyak 25 orang atau 6% sahaja. Lain-lain bangsa bagi yang kena adu ialah Indon, Penan, Bidayuh, Jawa dan Bugis. Bilangan mereka hanya melibatkan seorang sahaja bagi setiap kaum. Selain itu, terdapat sebanyak 6.9% yang tidak menyatakan status kaum mereka. Ini kerana kebanyakan kes mereka dibatalkan atau ditarik balik di atas sebab-sebab tertentu. Oleh yang demikian, maklumat pada kes yang diselidiki tidak lengkap.

JADUAL 5. Umur bagi Pengadu dari tahun 2000 hingga 2010

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Jumlah	Peratus
Umur													
16-26	2	7	6	3	5	1	13	9	22	10	20	98	28
27-37	4	6	6	4	3	11	21	25	23	30	33	166	47
38-48	4	2	2	1	2	3	6	9	8	7	27	71	20
49-59	0	0	0	1	1	1	1	2	1	1	4	12	3
60-70	0	1	0	0	0	1	2	0	0	0	0	4	1
71-81	0	0	0	0	0	0	1	2	0	0	0	3	1
Tidak Dinyatakan	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	2	1
Jumlah	10	16	14	9	11	17	45	48	54	48	84	356	100

JADUAL 6. Umur bagi yang Kena Adu dari Tahun 2000 hingga 2010

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Jumlah	Peratus
Umur													
16-26	1	5	3	1	4	5	7	13	16	14	21	90	25
27-37	5	5	7	6	5	5	22	16	29	22	29	151	42
38-48	2	4	2	1	0	4	9	10	9	8	26	75	21
49-59	0	0	0	1	1	1	4	6	0	1	3	17	5
60-70	0	0	0	0	1	1	1	1	0	0	0	4	1
71-81	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2	1
Tidak Dinyatakan	2	2	2	0	0	1	2	2	0	3	3	17	5
Jumlah	10	16	14	9	11	17	45	48	54	48	84	356	100

Jadual 5 dan 6 menunjukkan umur bagi pengadu dan yang kena adu bagi tahun 2000 hingga 2010. Berdasarkan data yang diperoleh pada jadual 5, kajian menunjukkan sebanyak 47% atau 166 orang yang berumur antara 27 hingga 37 tahun adalah golongan majoriti yang berlaku perceraian. Manakala pengadu yang berumur 16 hingga 26 adalah golongan kedua iaitu seramai 98 orang atau 28%. Jumlah peratusan mereka yang berkahwin pada umur 30an ialah 75%. Jumlah ini merangkumi $\frac{3}{4}$ dari jumlah kes yang dikaji dan agak tinggi kadarnya, ini bermakna seawal umur 20 – 30 tahun pasangan berkenaan telah berkahwin dan menghadapi masalah dalam perkahwinan.

Seramai 70 orang atau 20% terdiri dari mereka yang berumur 38 hingga 48 tahun. Selebihnya ialah mereka yang berumur 50 ke atas iaitu seramai 19 orang atau 4%.

Kenyataan ini juga menunjukkan bahawa tidak semestinya mereka yang telah berumur tidak menghadapi masalah dalam perkahwinan. Tren yang sama juga dirujuk kepada mereka yang kena adu. (Lihat jadual 6). Kebanyakan mereka yang diadu terdiri dari individu yang berumur 27 hingga 37 iaitu seramai 151 orang atau 42%. Seramai 90 orang atau 25% mereka yang berumur di antara 16 hingga 26 tahun. 75 orang atau 21% adalah mereka yang berumur 38 hingga 48 tahun. Selain itu, 17 orang atau 5% adalah mereka yang berumur di antara 49 hingga 59 tahun dan selebihnya 6 orang atau 2% adalah mereka yang berumur lebih dari 60 tahun.

2. Julat Pendapatan Pengadu dan yang Kena Adu

JADUAL 7. Julat Pendapatan Pengadu dari tahun 2000 hingga 2010

	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	Jumlah	Peratus
Julat Pendapatan													
< 500	2	4	2	3	5	2	14	15	8	4	13	72	20.2
500 - 1000	2	5	1	0	2	5	6	10	10	6	16	63	17.7
1001 - 1500	0	0	2	1	0	0	1	2	1	3	3	13	3.7
1501 - 2000	0	1	0	0	0	0	0	1	2	0	3	7	2.0
> 2000	1	0	3	0	2	2	1	1	2	4	2	18	5.1
Jawapan yang tidak diperolehi	5	6	6	6	2	8	23	19	32	6	47	160	44.9
Jumlah Kes	10	16	14	9	11	17	45	48	54	48	84	356	100

JADUAL 8. Julat Pendapatan yang kena adu dari tahun 2000 hingga 2010

	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	Jumlah	Peratus
Julat Pendapatan													
< 500	2	4	4	2	0	3	18	14	21	4	17	89	25.0
500 – 1000	0	3	1	0	1	1	8	4	5	6	13	42	11.8
1001 - 1500	2	0	0	0	3	1	0	3	3	3	2	17	4.8
1501 - 2000	0	0	0	0	0	0	1	2	1	0	1	5	1.4
> 2000	0	0	0	0	1	0	2	1	0	4	1	9	2.5
Jawapan yang tidak diperolehi	6	9	9	7	6	12	16	24	25	31	50	195	54.8
Jumlah Kes	10	16	14	9	11	17	45	48	54	48	84	356	100.0

Jadual 7 dan 8 menunjukkan julat pendapatan pengadu dan yang kena adu bagi tahun 2000 hingga 2010. Tidak banyak perbezaan tentang kadar pendapatan bagi kedua-dua kategori ini, kerana kebanyakan pengadu dan yang kena adu melibatkan mereka yang berpendapatan RM 1000 ke bawah iaitu 135 pengadu atau 37.9% dan pihak yang kena adu 131 atau 36.8%. Namun kebanyakan yang kena adu tidak dapat dipastikan kadar pendapatannya, kerana dalam sesetengah kes hanya pengadu yang datang membuat aduan tanpa kehadiran yang kena adu. Pada kebiasaannya ia berlaku dalam kes-kes suami meninggalkan isteri, di mana isteri tidak dapat mengenal pasti pendapatan suaminya. 72 pengadu atau 20.2% berpendapatan RM 500 ke bawah, 63 pengadu atau 17.7% berpendapatan antara RM 500 hingga RM 1000. 13 pengadu atau 3.7 % berpendapatan antara RM 1001 hingga RM 1500. 18 pengadu atau 5.1% berpendapatan melebihi RM 2000.

Manakala pihak yang kena adu (Jadual 8) pula terdiri dari mereka yang berpendapatan RM 1000 ke bawah seramai 131 orang atau 36.8%, 42 orang atau 11.8% berpendapatan antara RM 500 hingga RM 1000, 22 pengadu atau 6.2% berpendapatan RM 1001 hingga RM 2000. Manakala yang berpendapatan melebihi RM 2000 seramai 9 orang. Kenyataan ini menunjukkan bahawa tidak ada sesiapa yang terkecuali dari mengalami masalah dalam rumah tangga sama ada mereka yang berpendapatan tinggi atau rendah. Namun demikian, kecenderungan untuk masalah timbul di kalangan mereka yang berpendapatan RM 1000 ke bawah adalah tinggi. Ini jelas membuktikan bahawa faktor pendapatan menjadi isu yang mempengaruhi kestabilan rumah tangga.

3. Taraf Pendidikan Pengadu dan Yang Kena Adu

JADUAL 9. Taraf Pendidikan Pengadu Bagi Tahun 2000 hingga 2010

T. Pendidikan	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	Jumlah	Peratus
Sek. Ren	0	0	0	1	0	0	1	3	1	1	0	7	2.0
UPSR	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	2	0.6
LCE/SRP/PMR	2	0	1	1	1	0	2	5	3	1	4	20	5.6
SPM/MCE	2	9	3	0	5	7	30	23	32	24	42	177	49.7
STPM	1	1	1	2	0	0	0	0	0	0	0	5	1.4
Diploma	0	0	1	0	0	0	0	1	1	0	3	6	1.7
Ijazah Sarjana Muda	0	0	2	0	2	2	0	1	3	4	1	15	4.2
Jawapan tidak diperolehi	5	6	6	5	2	8	12	15	14	18	33	124	34.8
Jumlah Kes	10	16	14	9	11	17	45	48	54	48	84	356	100.0

JADUAL 10. Taraf Pendidikan yang kena adu bagi tahun 2000 hingga 2010

T. Pendidikan	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	Jumlah	Peratus
Sek. Ren	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0.0
UPSR	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0.3
LCE/SRP/PMR	1	3	1	2	0	2	1	4	3	2	7	26	7.3
SPM/MCE	3	4	2	1	3	6	23	22	29	16	34	143	40.2
STPM	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0.0
Diploma	0	0	0	0	0	0	2	1	1	0	0	4	1.1
Ijazah Sarjana Muda	0	0	0	0	2	0	2	1	0	2	1	8	2.2
Jawapan tidak diperolehi	6	9	10	6	6	9	17	20	21	28	42	174	48.9
Jumlah Kes	10	16	14	9	11	17	45	48	54	48	84	356	100.0

Jadual 9 dan 10 menunjukkan taraf pendidikan pengadu dan yang kena adu bagi tahun 2000 hingga 2010. Mereka yang berkelulusan SPM atau MCE merupakan kelompok terbesar yang menjadi pengadu iaitu seramai 177 orang (49.7%), diikuti dengan 20 orang (5.6%) berkelulusan PMR atau SRP, 15 orang (4.2%) berkelulusan Sarjana Muda. Golongan mereka yang berkelulusan sarjana muda juga tidak terlepas dengan membuat pengaduan atas permasalahan yang dihadapi. Manakala hampir 124 orang atau 34.8% daripada jumlah kes 356 kes tidak menyatakan taraf pendidikan mereka. Penyelidik beranggapan mereka yang tidak menyatakan taraf pendidikan adalah bertujuan bagi mengelakkan daripada pihak mahkamah mengetahui latar belakang pendidikan mereka.

Bagi pendidikan yang kena adu pula, keadaan ia sama juga dengan data bagi pengadu (plaintif), kebanyakan

mereka yang bercerai adalah berkelulusan SPM atau MCE iaitu seramai 143 orang (40.2%), diikuti dengan 26 orang (7.3%) yang berkelulusan PMR atau SRP. Jawapan yang tidak diperolehi adalah hampir separuh iaitu sebanyak 174 kes atau 48.9%. Berdasarkan jadual 9 dan 10, ia jelas menunjukkan kebanyakan pasangan yang bercerai di kawasan Mukah adalah berkelulusan SPM atau MCE. Ini kerana kelulusan seseorang mempengaruhi pekerjaan seseorang dan ekonomi sesebuah keluarga. Ia merupakan salah satu faktor penyumbang kepada perceraian di Mukah dan jajahannya.

4. Tempoh Perkahwinan Bagi Pengadu dan Yang Kena Adu

JADUAL 11. Tempoh Perkahwinan Bagi Tahun 2000 hingga 2010

Tempoh Perkahwinan	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	Jumlah	Peratus
1 bulan - 5 tahun	0	10	6	1	5	8	13	18	22	17	39	139	39.0
6-10 tahun	0	2	2	3	2	3	16	14	14	11	20	87	24.4
11-15 tahun	0	1	2	1	1	1	7	2	5	5	7	32	9.0
16-20 tahun	0	1	0	0	2	1	2	7	3	6	8	30	8.4
21-25 tahun	0	1	1	0	0	0	3	1	1	0	2	9	2.5
26-30 tahun	0	0	0	0	0	0	0	3	1	1	2	7	2.0
31-35 tahun	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	2	0.6
36-40 tahun	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	2	0.6
41-45 tahun	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0.3
46 tahun ke atas	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	2	0.6
Jawapan tidak diperolehi	0	1	2	3	1	2	3	1	8	8	6	35	9.8
Jumlah Kes	10	16	14	9	11	17	45	48	54	48	84	356	100.0

Jadual 11 menunjukkan tempoh perkahwinan pasangan yang telah bercerai bagi tahun 2000 hingga 2010. Berdasarkan jadual tersebut, penyelidik telah mendapati kebanyakan kes perceraian yang berlaku adalah perkahwinan antara tempoh 5 tahun ke bawah iaitu sebanyak 139 kes (39%) daripada keseluruhan kes tersebut. Manakala kadar perceraian yang kedua tertinggi adalah perkahwinan dalam tempoh antara 6 hingga 10 tahun, iaitu sebanyak 87 kes (24.4%), ini jelas membuktikan bahawa tempoh perkahwinan yang kurang dari 10 tahun membawa kepada kebanyakan perceraian di Mukah. Ini disebabkan kerana pasangan yang bercerai sudah jemu dan tiada sefahaman untuk hidup bersama. Selain itu, ini kerana telah berlaku pengabaian tanggungjawab terhadap pasangan berdasarkan aduan pasangan. (rujuk kepada lampiran aduan).

Tetapi berdasarkan data tersebut juga, masih terdapat perceraian yang berlaku walaupun perkahwinan telah

melebihi 30 tahun ke atas, iaitu sebanyak 7 kes sepanjang 10 tahun tersebut. Walaupun kadarnya kecil, tetapi perceraian masih tetap berlaku. Sekiranya dilihat pada tahun 2000, bilangan kes yang berlaku adalah sebanyak 10 kes, tetapi data yang diperolehi mengecewakan, ini kerana mereka tidak menyatakan tarikh perkahwinan mereka.

Oleh yang demikian, penyelidik tidak dapat menyatakan tempoh perkahwinan tersebut dengan jelas. Sepanjang 10 tahun itu, terdapat hanya 35 kes atau 9.8% sahaja yang tidak menyatakan maklumat mereka, ini disebabkan ketidakhadiran pihak pasangan dalam perbicaraan tersebut. Selain itu, pada tahun 2005 dan 2007, terdapat satu pasangan bagi setiap tahun yang telah berkahwin melebihi 46 tahun, tetapi malangnya perkahwinan telah berakhir. Apabila dilihat kepada sebab perceraian, si isteri telah berlaku curang kepada suaminya dan lari dari rumah tanpa pulang selama 2 tahun.

5. Bilangan Anak Pasangan

JADUAL 12. Bilangan Anak Pasangan dari Tahun 2000 hingga 2010

Bil. Anak	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	Jumlah	Peratus
0	6	4	4	3	3	7	8	21	13	9	30	108	30.3
1	1	4	4	1	3	4	9	8	13	9	16	72	20.2
2	1	2	0	4	1	0	11	7	7	6	10	49	13.8
3	1	1	1	0	2	2	6	2	8	4	8	35	9.8
4	1	1	1	0	1	1	5	0	3	4	8	25	7.0
5	0	2	0	0	0	1	2	2	1	6	7	21	5.9
6	0	0	0	1	0	0	0	2	1	2	1	7	2.0
7	0	0	0	0	0	0	1	2	0	0	0	3	0.8
8	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0.3
9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0.0
10	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0.3
Jawapan tidak diperolehi	0	2	4	0	1	2	3	3	7	8	4	34	9.6
Jumlah	10	16	14	9	11	17	45	48	54	48	84	356	100

Jadual 12 menunjukkan bilangan anak kepada pengadu dan yang kena adu dari tahun 2000 hingga 2010. Kebanyakan yang bercerai adalah golongan pasangan yang tidak mempunyai anak iaitu seramai 108 pasangan atau 30.3%. Seramai 177 pasangan atau 56.7% yang mempunyai antara seorang anak hingga lima orang anak sahaja. Apabila dilihat kepada dapatan kajian tersebut, ia jelas menunjukkan tempoh perkahwinan bagi 48 pasangan daripada 108 pasangan tidak melebihi 5 tahun. Ini menunjukkan bahawa faktor ketiadaan anak juga membawa kepada faktor perceraian. Setiap pasangan yang berkahwin berkeinginan kepada zuriat sebagai penyambung generasi mereka. Kedatangan anak membawa

keceriaan dan kebahagiaan kepada pasangan suami isteri. Walau bagaimanapun, terdapat 10 pasangan atau 3.4% yang mempunyai anak melebihi 6 orang, tetap berlaku pergolakan dalam rumah tangga yang membawa kepada perceraian. Ini menunjukkan perceraian tetap berlaku walaupun mempunyai anak yang ramai, akan tetapi pasangan yang ketiadaan anak lebih ramai terlibat dengan perceraian di Mukah. Terdapat 34 pasangan atau 9.6% tidak menyatakan bilangan anak mereka. Ini kerana terdapat sebahagian kes mereka yang telah ditarik balik, dibatalkan dan dipindahkan, ini menyebabkan mereka tidak melengkapkan maklumat anak-anak mereka.

JADUAL 13. Jenis-jenis Aduan Masalah Rumah Tangga dari Tahun 2000 sehingga 2010

Bil.	Alasan	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	Jumlah
1	Pengabaian nafkah / Menghilangkan diri	7	11	8	6	5	11	30	34	38	34	58	242
2	Penganayaan / mabuk / tidak adil/ poligami	0	0	0	0	0	0	1	3	3	3	3	13
3	Isteri curang / nusyuz	0	3	1	0	4	4	5	8	4	2	7	38
4	Suami curang	0	0	0	0	1	0	5	0	2	0	5	13
5	Campur tangan pihak ke 3	0	1	0	0	0	0	1	1	0	0	1	4
6	Tidak dinyatakan	3	1	5	3	1	2	3	2	7	9	10	46
	Jumlah	10	16	14	9	11	17	45	48	54	48	84	356

JADUAL 14. Jenis-jenis Aduan Masalah Rumah Tangga dari Tahun 2000 sehingga 2010

Jenis-jenis Aduan Terhadap Suami	Kekerapan
Suami tidak memberi nafkah	122
Suami ada perempuan lain	3
Suami pukul isteri	2
Poligami	4
Suami tinggalkan isteri	30
Suami mengabaikan tanggungjawab agama	15
Suami tiada kerja tetap/tidak bekerja	30
Suami jarang pulang ke rumah	18
Suami minum arak	3
Suami menghilangkan diri	27
Jumlah	254

a. Aduan Terhadap Suami

Jadual di atas menunjukkan terdapat 10 jenis aduan oleh pihak isteri atas beberapa sikap dan tindakan suami yang akhirnya mencetuskan permasalahan dalam rumah tangga. Antara aduan yang paling banyak dikemukakan ialah tentang kegagalan suami memberi nafkah kepada isteri sama ada nafkah sara hidup atau nafkah batin iaitu sebanyak 242 aduan. Terdapat hanya 32 aduan yang melibatkan kegagalan memberikan nafkah batin dan selebihnya ialah kegagalan memberikan nafkah zahir. Kebanyakan kes-kes kegagalan memberikan nafkah adalah melibatkan si suami yang meninggalkan isteri, si suami yang jarang pulang ke rumah, si suami yang tidak bekerja atau telah menghilangkan diri. Sesuatu yang perlu diketahui kepada setiap pasangan bahawa tanggungjawab pemberian nafkah adalah di bawah bidang kuasa pihak suami. Si suami tidak boleh mengabaikannya begitu sahaja.

Kegagalan pihak suami memberi nafkah akan menyebabkan kehidupan rumah tangga mereka menjadi kucar kacir. Selain itu, si suami yang mengabaikan tanggungjawab agama dan meminum arak juga menyumbang kepada permasalahan rumah tangga, ini kerana mabuk dan kejahilan dalam agama menyebabkan si isteri sentiasa dipukul dan dianiyai oleh pihak suami. Sebanyak 18 aduan telah dibuat terhadap pihak suami yang mengabaikan tanggungjawab agama dan mabuk akibat minuman keras. Di sini, yang dimaksudkan dengan pengabaian tanggungjawab agama ialah pihak suami tidak memberi didikan agama kepada isteri dan anak-anak serta membuat sesuatu yang dilarang dalam agama seperti berjudi dan minum arak di hadapan anak isteri.

Perbuatan suami meninggalkan isteri tanpa memaklumkan kepada isteri juga menyumbang kepada pergolakan rumah tangga atau ia dipanggil dengan gantung tidak bertali, pihak isteri tidak mengetahui keberadaan suami sehingga bertahun-tahun lamanya, ini telah menzalimi jiwa dan perasaan para isteri. Selain itu, terdapat suami yang menjalin hubungan dengan pihak

ketiga yang mana ia membawa kepada perzinaan. Ini telah menyebabkan pihak isteri sudah hilang kesabaran dan menuntut perceraian dari pihak suami.

JADUAL 15. Jenis-jenis Aduan terhadap Isteri

Jenis-jenis Aduan Terhadap Isteri	Kekerapan
Isteri keluar rumah tanpa izin	10
Isteri tidak tunaikan hak	12
Isteri ingkar suami	5
Isteri mempunyai hubungan dengan lelaki lain	5
Isteri meminta cerai	6
Jumlah	38

JADUAL 16. Aduan terhadap Pihak Ketiga

Aduan	Kekerapan
Campur tangan Orang Ketiga	18

b. Jenis-jenis Aduan Terhadap Isteri

Selain dari aduan yang dikemukakan oleh pihak isteri terhadap suami, terdapat aduan-aduan yang dibuat oleh si suami terhadap isteri (Jadual 15). Ia melibatkan 12 aduan tentang sikap isteri yang tidak menjalankan tanggungjawab sebagai seorang isteri dengan sebaiknya seperti menjaga anak, memasak dan mengemas rumah. Selain dari itu, pihak isteri tidak melayan keperluan suami dan anak-anak serta mengingkari atau bertindak nusyuz terhadap suami. Selain itu terdapat 10 aduan tentang sikap isteri yang keluar rumah tanpa meminta izin dari suami. Kebanyakan kes-kes keluar rumah tanpa izin ini berlaku disebabkan oleh perselisihan yang timbul antara suami isteri yang akhirnya membawa kepada tindakan si isteri yang keluar dari rumah sama ada kembali ke rumah ibu bapa mereka atau tinggal berasingan di tempat lain.

Selain itu, terdapat juga aduan terhadap isteri yang menjalin hubungan dengan lelaki lain iaitu sebanyak 5 kes. Kebanyakan kes-kes sebegini melibatkan isteri-isteri yang tidak mendapat layanan yang sempurna dari suami mereka. Pada peringkat awalnya hanya menjadi teman untuk mencurahkan masalah, tetapi pada akhirnya berubah menjadi hubungan intim dan seterusnya menjadi masalah kepada pasangan tersebut. Walaupun kadarnya kecil, tetapi ia membawa kepada penyakit dalam masyarakat. Aduan-aduan lain seperti isteri suka meminta cerai sebanyak 6 aduan dan 5 aduan yang melibatkan ingkar arahan suami. Aduan ingkar arahan ini adalah melibatkan si suami melarang si isteri bekerja.

c. Aduan Yang Bukan Melibatkan Suami dan Isteri

Selain dari masalah yang ditimbulkan oleh pihak suami atau isteri terdapat juga aduan yang dibuat berkaitan pihak yang ketiga iaitu sebanyak 18 aduan. Pihak ketiga dalam konteks ini selalunya melibatkan ibu bapa kepada pasangan tersebut dan juga mereka yang bukan dari kalangan ahli

keluarga pasangan mereka sendiri seperti kekasih, teman lelaki atau teman wanita bagi pasangan berkenaan.

HASIL KAJIAN

Penyelidik telah membahagikan faktor perceraian kepada dua bahagian iaitu faktor dalaman dan luaran sebagaimana (Teori Hildred Geertz). Faktor dalaman ialah faktor abstrak yang melibatkan aduan-aduan yang dinyatakan oleh para suami atau isteri seperti pengabaian tanggungjawab, jahil dalam agama, ego, curang dan sebagainya.

Manakala faktor luaran seperti perkahwinan di usia yang muda (kematangan perkahwinan), kelulusan dalam pendidikan yang menyebabkan kepada jenis pekerjaan dan seterusnya kepada kadar pendapatan keluarga. Faktor anak juga merupakan faktor luaran. Justeru itu, penyelidik menganggap semua faktor dalaman dan luaran mempunyai perkaitan antara satu sama lain. Ia memainkan peranan yang penting dalam kebahagiaan atau perceraian sesebuah keluarga.

Hasil dapatan kajian yang diperoleh ialah:

1. Tanggapan awal penyelidik bahawa majoriti perceraian adalah kalangan muda mudi yang berumur 25 tahun ke bawah (zaman pengakhiran remaja).

Hasilnya: Berdasarkan data yang diperoleh, kajian menunjukkan sebanyak 47% atau 166 orang yang berumur antara 27 hingga 37 tahun adalah golongan majoriti yang berlaku perceraian. Mereka adalah golongan permulaan dewasa. Oleh yang demikian, tanggapan awal penyelidik adalah kurang tepat/ralat.

2. Tanggapan awal penyelidik tentang faktor perceraian adalah tiada persefahaman antara suami isteri untuk hidup bersama.

Hasilnya: Faktor tiada persefahaman terlalu umum. Oleh yang demikian, penyelidik telah melihat faktor-faktor tersebut secara khusus berdasarkan latar belakang atau demografi pengadu dan yang kena adu. Berdasarkan dapatan kajian, faktor pengabaian tanggungjawab dengan 242 aduan atau 68% daripada 356 aduan merupakan faktor paling utama perceraian di Mukah dan jajahannya.

3. Tanggapan penyelidik terhadap perceraian jenis talak merupakan perceraian yang tertinggi di kawasan Mukah.

Hasilnya: Kajian membuktikan bahawa perceraian jenis talak sebanyak 48.3% adalah perceraian paling tinggi berbanding dengan jenis perceraian yang lain seperti taklik dan sebagainya.

4. Penyelidik ingin melihat tahap kebenaran kenyataan pihak tertentu tentang perceraian berlaku disebabkan kahwin di usia muda.

Hasilnya: Kajian telah menunjukkan bahawa perkahwinan di usia muda adalah faktor-faktor penyumbang (luaran) kepada perceraian berbanding pengabaian tanggungjawab merupakan faktor utama (dalaman).

KESIMPULAN

Kebanyakan perceraian yang berlaku di kalangan masyarakat muslim kawasan Mukah, Sarawak adalah berpunca daripada pelbagai faktor. Penyelidik membahagikan faktor kepada dua bahagian, iaitu faktor dalaman dan luaran (Teori Hildred Geertz). Tetapi faktor yang paling utama di kawasan Mukah dan jajahannya adalah disebabkan pengabaian tanggungjawab oleh pasangan. Oleh yang demikian, semua pihak perlu memainkan peranan masing-masing bagi mengurangkan kadar perceraian yang berlaku dengan mengenal pasti faktor-faktor perceraian. Setiap perceraian yang berlaku adalah berpunca dari kurang memahami konsep sebenar perkahwinan dan kejahilan tentang syariat atau fiqh rumah tangga. Sekiranya semua pihak berbalik kepada syariat Allah yang sebenar, insya Allah masalah perceraian akan dapat dikurangkan dan dielakkan.

RUJUKAN

- Adeline Tan Siew Khiem. 1999. *Perkahwinan dan Perceraian dalam Masyarakat Dusun di Daerah Tuaran, Sabah*. t.tp.: t.pt.
- Azizah Kassim. 1984. Women and divorce among the urban Malays. Dlm. *Women in Malaysia*, disunting oleh Hing Ai Yun, Nik Safiah Karim & Rokiah Talib, 98. Kuala Lumpur: Pelanduk Publications.
- Berita Harian*. t.th.
- Bernamea*. t.th.
- Coleman, J. W. & Cressey, D. R. 1993. *Social Problems*. Los Angeles: Longman.
- Dickinson, G. E. & Leming, M. R. 1995. *Understanding Families*, Harcourt and Brace. Co. *Nijole V Benokraitis, 1996- Marriages and Families: Changes, Choices and Constraints*, hlm. 577.
- Ezaddin Mohamed, Hashim Bohari, Osman Ali dan Md. Amin Sharif. 1989. *Perceraian di Kalangan Keluarga Islam di Malaysia: Satu Kajian Awal*. Kuala Lumpur: Fakulti Perubatan UKM.
- Gavin, W. J. 1994. *Marriage and Divorce in Islamic South East Asia*. Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- Harian Metro*. 2010.
- Lili Rasjidi. 1986. *Masalah Perceraian: Satu Kajian Kes Kabupaten Indramayu, Jawa Barat, Indonesia*. t.tp.: t.pt.

- Marzulina Omar. 2003. Talak: perkara halal yang paling dibenci Allah. *Majalah Sinar Rohani*, 3-4.
- Masnah Mohd Zain. 2002. *Kesan Pendapat ke Atas Perceraian Di Kalangan Masyarakat Melayu Di Kelantan*. Kelantan: UiTM.
- Masnah Mohd Zain, Mohd Zaki Zakaria, Norhayati Samba Mohamed, Roslina Salwani Shukri & Wan Murshida Wan Hashim. 2002. *Kesan Pendapat ke Atas Kadar Perceraian di Kalangan Masyarakat Melayu di Kelantan*. Kelantan: UiTM.
- Nur Juwariyah Binti Mohammed. 2011. Fasakh di dalam Enakmen Undang-undang Pentadbiran Keluarga Islam (Negeri Terengganu) tahun 1985. Tesis Disertasi, Fakulti Pendidikan, UTM.
- Raihanah Abdullah. 2001. Wanita, perceraian dan Mahkamah Syariah. Dlm. *Wanita dan Perundangan Islam*, 116. Kuala Lumpur: Ilmiah Publisers.
- Sabariah Binti Baharum. 1989. *Masalah Perceraian di Kalangan Masyarakat Islam di Sabah: Satu Kajian di Daerah Tawau*. t.tp.: t.pt.
- Sulaiman Endut. 1995. Perceraian – punca dan penyelesaiannya. *Prosiding Seminar Kebangsaan Gejala Sosial*, 203-210.
- Zurina Abd. Hamid. 1988. *Perceraian Satu Kajian Mengenai Sebab-sebab Berlakunya di Daerah Kuala Muda Kedah*. t.tp.: t.pt.

Abe Sohpihan Abdul Rahman
Zuliza Mohd Kusrin*
Anwar Fakhri Omar

*Jabatan Syariah
Fakulti Pengajian Islam
Universiti Kebangsaan Malaysia
43600 UKM Bangi
Selangor D.E.
e-mel: zuli@ukm.my; zulifpi@yahoo.co.uk